

Struktura funkcjonalno-przestrzenna miast muzułmańskich w Maroku

The functional-spatial pattern of traditional towns in Morocco

Iwona Markuszewska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Geografii Fizycznej i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego, Zakład Geografii Kompleksowej i Kartografii, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań, e-mail: iwmark@amu.edu.pl

---

Abstract: This article is concentrated on describing traditional towns in Morocco known as medinas. The pattern of these towns is completely different from their European counterpart that is based on the gridiron system. The urban planning of medinas, for example the location of a mosque and another elements in the settlement, is influenced by historical aspects and religious associations. The French colonialists changed the urban geometry and urban design of these traditional Arabian towns. New European towns were built next to the medinas for the purpose of making it possible to live separately from the colonized people and to demonstrate the spaciousness of their living and working quarters relative to the dens and inward-looking attributes of the medina. Unexpectedly, that policy preserved and saved most of medinas to the last the era of independence. Unfortunately, due to influence of the colonial period and especially after independence, the traditional system and its associated were gradually replaced by a new European system. New model urban forms appeared and disrupted traditional building design and planning practices. What is more, the social factor has underground profound changes in the re-shaping of its built form as a result of its aspiration to a luxurious and modern life. Nowadays, it seem to be obviously that medinas have to be revitalizing and modernizing, but strategies and solutions of repairing the traditional rule system must be carefully considered. In this paper the knowledge of urban geometry of traditional Moroccan towns were analyzed. Particular attention was paid to the functional-spatial pattern change in: Casablanca, Fez, Marrakech, Meknes, Rabat and Tangier. In this article aerial photographs were used. After this largely based upon personal field survey intending to achieve a better understanding of the design and peculiarities of medinas which was supplemented with photographic documentation.

Key words: traditional towns, medina, functional-spatial pattern, Morocco

Słowa kluczowe: miasto muzułmańskie, medyna, struktura funkcjonalno-przestrzenna, Maroko

Wstęp

Miasto, będące specyficznym systemem społecznym określającym sposób życia mieszkańców oraz funkcjonowanie działalności miejskiej, wciąż rodzi problemy z jednoznacznym jego zdefiniowaniem. Z założenia pojęcie miasta jest uwarunkowane historycznie, przestrzennie oraz czasowo, bo jak zauważa Maik (1992), osiedla uznane za miasta w starożytności, zasiedlane przez ludność rolniczą, nie byłyby

miastami według współczesnych kryteriów. Według Dziewońskiego (1956), miasto jest historycznie ukształtowanym typem osiedla, wyznaczonym istnieniem konkretnej społeczności cząstkowej, skoncentrowanym na pewnym obszarze, w odrębnej organizacji, uznanej prawnie oraz wytwarzającej w ramach swojej działalności zespół trwałych urządzeń materialnych o specyficznej fizjonomii, która odzwierciedla odrębny typ krajobrazu.

Z procesem powstania i ewolucji miast związane jest pojęcie urbanizacji, którego najbardziej zmiennym przejawem jest wzrost liczby ludności miejskiej na skutek imigracji z obszarów wiejskich lub ze słabiej zaludnionych. Koncentracja ludności na danym terenie zwykle prowadzi do wzrostu złożoności i skomplikowania struktury społecznej, wynikającej ze zróżnicowania etnicznego, religijnego i kulturowego, co z kolei przyczynia się do specjalizacji przestrzennej. Ta struktura przestrzenna obejmuje również rozplanowanie miasta i jego fizjonomię, w której znajduje się zapis dawnych form organizacji gospodarczej, kulturowej i społecznej mieszkańców miasta. Układ przestrzenny (plan miasta), który tworzą: ulice, place, drogi, parcele miejskie – działki budowlane i budynki, rozwija się i zmienia wraz z przemianami społeczno-ekonomicznymi, a analiza form rozplanowania miasta pozwala określić jego genezę (Werwicki 1973).

Zróżnicowanie strukturalno-funkcjonalne miast poszczególnych regionów świata jest uzależnione od uwarunkowań przyrodniczych oraz wynika z rozwoju cywilizacyjnego, gospodarczego i kulturowego, a jego określony typ jest ściśle związany z poszczególnymi formami osadnictwa miejskiego. Rozwój historycznych miast muzułmańskich Maghrebu, obszaru obejmującego swym zasięgiem Maroko, Algierię i Tunezję, kształtował się pod wpływem wymienionych czynników, jednak specyficzna struktura morfologiczno-przestrzenna tych ośrodków została zdeterminowana przez religię. Rozwój miast muzułmańskich odbywał się przy ścisłym przestrzeganiu zasad islamu, w którym zawarta jest ideologia określająca zasady życia religijnego i społecznego (Danecki 2003). Pierwsza społeczność muzułmańska (*umma*), która stała się wzorem dla tworzenia ośrodków miejskich, została założona przez Mahometa w Medynie (*medina* – miasto) (Armstrong 2004). Szczególną dzielnicą w muzułmańskich miastach Maroka jest medyna, której odpowiednikiem w miastach europejskich jest stare miasto. Współczesna fizjonomia medyny została zmodyfikowana poprzez adaptację odmiennych kulturowo wzorców urbanistycznych oraz na skutek zmian będących wymogiem dostosowania struktury miasta do nowych funkcji. W konsekwencji zostaje zatracona tradycyjna dla miast islamskich forma urbanistyczna.

Celem opracowania¹ było określenie czynników warunkujących powstanie i rozwój miast muzułmańskich w Maroku od momentu ekspansji arabskiej aż do czasów współczesnych. Badaniem objęto sześć miast: Casablanca, Fez, Marrakesz, Meknes, Rabat i Tanger. Zainteresowania badawcze skupiono na analizie zróżnicowania struktury przestrzennej wybranych ośrodków miejskich, uwzględniając zwłaszcza ich morfologię oraz pełnione przez nie funkcje. Ponadto, zwrócono uwagę na problem trwałości struktury miast muzułmańskich w związku z przeprowadzaną odnową historycznych założeń urbanistycznych. W pracy wykorzystano teledetekcyjne metody badawcze, inwentaryzację terenową oraz materiały źródłowe.

---

¹ Podjęty w pracy problem nawiązuje do pojawiających się w literaturze przedmiotu zagadnień dotyczących rozwoju urbanizacji w tradycyjnych krajach islamskich (Al-Hathloul, Edadan 1995, Akbar 1989, Bianca 2000, Bouchair, Dupagne 2003, Chorbachi 1989, Hakim 1982, 1991, 1994, Mortada 2003, Serageldin et al. 2001, Saleh 2001, 2002). Natomiast w odniesieniu do krajów Maghrebu zagadnienie to było szeroko dyskutowane na konferencji *The living Medina: the walled Arab city in architecture literature and history*, która odbyła się w 1996 r. w Tangerze.

Czynniki determinujące powstanie i rozwój ośrodków miejskich w Maroku od czasów ekspansji islamskiej

Analiza struktury sieci miejskiej Maroka wykazała, że na przestrzeni wieków zawsze istniała niewielka liczba dużych ośrodków miejskich, tj. Fez, Marrakesz, Meknes, Rabat, Tanger i Casablanka, rozproszonych na znacznym obszarze, natomiast małe miejscowości należały do rzadkości. Słabo rozwinięta sieć miejska była przyczyną przeludnienia wielu ośrodków metropolitarnych.

Wpływ na ukształtowanie się takiej sieci osadniczej miały warunki przyrodnicze: rzeźba terenu oraz klimat, przy czym oba te czynniki nie sprzyjały rozwojowi osadnictwa. Pasma górskie zajmujące 1/3 powierzchni Maroka dzielą kraj na dwie strefy różniące się warunkami klimatycznymi. Południowo-wschodnie rejony są zdominowane przez półpustynie i pustynie, ponieważ nie docierają tutaj wilgotne masy powietrza, zaś obszary górskie są słabo zaludnione. Jedynie nizinne tereny północno-zachodniego Maroka ze sprzyjającym klimatem są gęsto zaludnione, uważane za najbardziej zurbanizowany obszar kraju. Czynniki społeczno-ekonomiczne, tj. handel, rzemiosło i przemysł, stały się silnym bodźcem stymulującym rozwój miast dopiero od czasów ekspansji arabskiej rozpoczętej pod koniec VII w. Istotną rolę w kształtowaniu się struktury funkcjonalno-przestrzennej odegrały zasady wiążące się z wprowadzeniem nowej religii (islamem) oraz prawem muzułmańskim. Ponadto duże zasługi w zakresie rozwoju ośrodków miejskich wniosły kolejne dynastie rządzące krajem, ponieważ powstanie miast wiązało się z założeniem nowej siedziby władzy. W Maroku tę tradycję zapoczątkowali Idrysydzi, zakładając Fez, Almorawidzi, lokując Marrakesz, a świetność temu miastu dwukrotnie w późniejszych okresach przywrócili Almohadzi i Saadyci. Natomiast Merynidzi założyli Nowy Fez, zaś Alawici wstawili się rozbudową Meknesu.

Ukształtowanie terenu w znaczący sposób wpłynęło na zróżnicowanie przestrzenne lokalnych i regionalnych ośrodków handlowych. W przeszłości pasma Atlasu Wysokiego utrudniały rozwój komunikacji międzymiastowej, dzięki czemu została zintensyfikowana wymiana lokalna oraz wewnątrzregionalna. Spowodowało to izolację najważniejszych miast, jak również przyczyniło się do podziału Maroka na dwie strefy wpływów: północną z dominującym Fezem oraz południową, gdzie handel został skupiony w Marrakeszu. Ten podział Maroka odzwierciedlał też różnice w poziomie rozwoju urbanizacyjnego. Podczas gdy północna część kraju była słabo zurbanizowana (dominował tu wielki ośrodek miejski Fezu, a pozostałe miasta, w tym również Meknes, miały tylko lokalne znaczenie), południowe Maroko rozwijało się bardzo dynamicznie. Wpływ na to miały wówczas górnictwo oraz handel. Migracja ludności do ośrodków górniczo-hutniczych wiązała się z powstawaniem wokół nich osiedli mieszkaniowych. Natomiast bliskość Sudanu, z którym Maroko utrzymywało ożywione kontakty handlowe, była przyczyną zakładania miast leżących na szlakach handlowych. W połowie XIX w. ze względu na ożywienie morskich kontaktów handlowych wzrosło znaczenie Tangeru i Casablanki, które odpowiednio były centrami wymiany handlowej dla Maroka północnego oraz całego wybrzeża atlantyckiego. Rozwój miast nadmorskich spowodował upadek tych znajdujących się w głębi kraju, które straciły znaczenie ze względu na osłabienie lądowej wymiany towarowej z Afryką Saharyjską. Skutkiem tego była masowa emigracja Żydów z południa Maroka do rozwijających się miast portowych lub za granicę. Przyczyniła się ona do zubożenia i wyludnienia wielu ośrodków (m.in. Marrakeszu) położonych przy szlakach komunikacyjnych prowadzących ku Saharze.

Ponadto układ urbanistyczny miast marokańskich oraz ich elementy architektoniczne są konsekwencją zróżnicowania kulturowego dwóch głównych grup etnicznych Maroka. Ośrodki miejskie zlokalizowane na równinno-wyżynnych obszarach zamieszkują Arabowie, z których obecnością wiążą się miasta muzułmańskie. Natomiast prowadzone w górzystej części kraju walki plemienne pomiędzy ludami

Fot. 1. Opuszczony i zaniedbany ksar w dolinie rzeki Dades

Źródło: Zbiory własne autorki.

Phot. 1. An abandoned and run-down ksar in the Dades river valley

Source: Taken by the author.

berberyjskimi w istotny sposób zaważyły na architekturze, ponieważ powstające tu ksary i kazby² miały charakter obronny. Obecnie największa liczba ksarów i kazb występująca w dolinach Dra, Dades oraz Ziz służy wyłącznie celom mieszkaniowym. Budowane z nietrwałego materiału, jakim jest glina, sprawdzają się jedynie w suchym klimacie, lecz i tu niszczone przez deszcz, ulegają degradacji w ciągu zaledwie kilkudziesięciu lat (fot. 1).

Struktura funkcjonalno-przestrzenna miast mułmańskich w Maroku – rozwój historyczny

Miasta mułmańskie pojawiające w Maroku od VII w. wyróżnia specyficzna struktura funkcjonalno-przestrzenna, tworzona zgodnie z przepisami prawno-religijnymi. Elementami morfologicznymi stanowiącymi centrum średniowiecznego miasta mułmańskiego były: meczet, madrasy, suki i karawanseraje. Pozostałością tego dawnego układu przestrzennego w niektórych

---

² Ksary to ufortyfikowane wioski-miasta, składające się z centralnego placu, spichlerza, studni, meczetu oraz uliczek i domów, otoczonych wysokimi murami z wieżami strażniczymi. Ksar zamieszkały jest przez całą społeczność, w przeciwieństwie do kazby, obronnej warowni, w której mieszkają pojedyncze rodziny (Mazel 1975).

Fot. 2. Rabat, wąska ulica na terenie kazby al-Udaja
Źródło: Zbiory własne autorki.
Phot. 2. Rabat, a narrow street in al-Udaj fortress
Source: Taken by the author.

Fot. 3. Fez, ulica w strefie mieszkaniowej medyny
Źródło: Zbiory własne autorki.
Phot. 3. Fez, a street in a living area of medina
Source: Taken by the author.

współczesnych miastach marokańskich jest medyna. W jej strukturze morfologicznej uwagę zwraca nieregularny układ wąskich i krętych ulic, po których poruszają się jedynie ludzie i juczne zwierzęta. Ulice zabudowane są po obu stronach wysokimi, stojącymi ciasno jeden obok drugiego budynkami (*riad*), których ściany mają bardzo małe okna (fot. 2) lub są ich zupełnie pozbawione (fot. 3). Ma to zapewnić prywatność ich mieszkańcom, bardzo cenioną w społeczeństwie muzułmańskim, gdzie domy prywatne odwracają się od ulicy i otwierają ku swojemu centrum, jakim jest dziedziniec³ (Kelm 2000). Natomiast wyjaśnieniem zwartego charakteru zabudowy miały być słowa Mahometa: „Wierny dla wiernego jest tym, czym podtrzymujące się nawzajem części budynku” (Vernoit 2001). Ponadto taki układ zabudowy i ulic ma również znaczenie praktyczne, ponieważ w gorącym i suchym klimacie pozwala na stworzenie korzystnego mikroklimatu. Zwyczaj zabrania również stawiania budynków wyższych niż meczet i z tego względu w historycznej części miast muzułmańskich występują niewysokie, dwu- lub trzypiętrowe kamienice.

Przeciwwagą dla tej zwartej zabudowy jest otwarta przestrzeń publiczna wokół głównego meczetu. Meczet (*maszjid* – miejsce bicia pokłonów) (fot. 4), najważniejszy element struktury morfologicznej miast muzułmańskich, był w przeszłości centrum przestrzeni publicznej i sakralnej całego miasta oraz symbolem jedności społeczności muzułmańskiej. Jako punkt gromadzenia się całej ludności odgrywał

³ Przestrzeń budowlany marokańskich, zarówno sakralnych (meczety, medresy, zawije), jak i świeckich (pałace sułtańskie, domy prywatne, funduki), miała ściśle określony układ. Elementem centralnym był dziedziniec (*sahn*) z fontanną pośrodku, wokół którego znajdowały się pomieszczenia. Wyjątkiem od tej zasady były łaźnie i bazyry, które ze względu na pełnione funkcje miały odmienny układ wnętrza.

Fot. 4. Marrakesz, meczet Džami el Kutabijjin
Źródło: Zbiory własne autorki.
Phot. 4. Marrakech, Džami el Kutabijjin mosque
Source: Taken by the author.

taką rolę jak europejski rynek, z tą ważną różnicą, że mieszkańcy przychodzili tu nie z nakazu władz politycznych czy miejskich, lecz na wezwanie władz religijnych. Meczetowi zwykle towarzyszy madrasa (*madrasat* – szkoła koraniczna) (fot. 5). Największa ich liczba została ufundowana przez Merynidów, a faworyzowany pod tym względem był Fez.

Integralną częścią muzułmańskiego założenia miejskiego zawsze był *suk* (bazar). Liczne sklepy i stragany połączone są ze sobą uliczkami ułatwiającymi kupującym dostęp do wszystkich jego części, co jest istotne, gdyż każda ulica specjalizuje się w handlu towarami określonego asortymentu. Ulice często zakryte są dachami chroniącymi latem przed upałem, zimą zaś przed deszczem (fot. 6). *Suk* spełniał nie tylko funkcję handlową, ale był również miejscem spotkań towarzyskich, tak ważnych w społeczności muzułmańskiej. Jak zaznacza Chaudhuri (2001), cechą wyróżniającą muzułmańskie bazyry jest ich oddzielenie od osiedli mieszkalnych murami, które zapewniają mieszkańcom wysoko tu cenioną intymność.

Fot. 5. Fez, dziedziniec madrasy Bu Inanijja
Źródło: Zbiory własne autorki.
Phot. 5. Fez, an yard of Bu Inanijja madrasa
Source: Taken by the author.

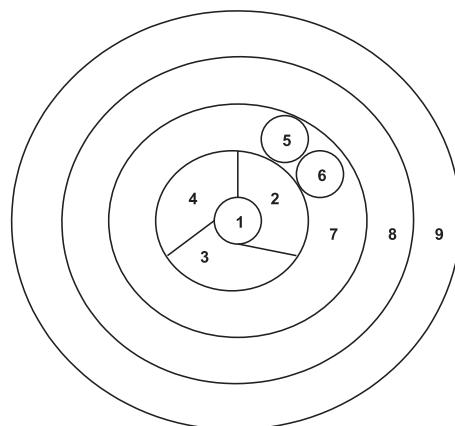

Fot. 6. Fez, targowisko

Źródło: Zbiory własne autorki.

Phot. 6. Fez, the market place

Source: Taken by the author.

Ryc. 1. Struktura przestrzenna medyny

Objaśnienia: 1 – meczet, 2 – madrasa, 3 – targowisko, 4 – zajazd, 5 – kompleks pałacowy, 6 – mellah, 7 – dzielnica willowa oraz strefa „zawodów czystych”, 8 – średniozamożna strefa mieszkaniowa oraz strefa „zawodów brudnych”, 9 – dzielnica nędzy

Źródło: Opracowania własne.

Fig. 1. A space pattern of a medina

Explanation: 1 – mosque, 2 – madrasa, 3 – market place, 4 – inn, 5 – palace complex, 6 – mellah, 7 – residential area and pure profession area, 8 – middle living standard area and dirty profession area, 9 – sub-standard housing

Source: Prepared by the author.

Średniowieczne miasta muzułmańskie posiadały wyraźnie zaznaczające się w przestrzeni strefy społeczno-zawodowe układające się koncentrycznie w stosunku do meczetu jako punktu centralnego. Przy rozmieszczeniu poszczególnych dzielnic rzemieślniczych przestrzegano zasady, zgodnie z którą „zakłady nieczyste” były lokowane w najbardziej zewnętrznej strefie miasta. W związku z tym do strefy centralnej przylegały dzielnice rzemieślnicze „czystych zawodów”. Obok meczetu wyznaczono miejsce dla wytwórców świec oraz kadzideł, zaraz za nimi rozlokowanie byli złotnicy, wytwórcy przedmiotów ze srebra i tkacze jedwabiu (Jałowicki, Szczepański 2002). Kolejne obszary zajmowali m.in.: stolarze, kowale, metalowcy, farbiarze, garbarze, garncarze, reprezentujący „zawody nieczyste” (ryc. 1).

Kryterium społecznej segregacji przestrzeni opierało się m.in. na przynależności religijnej, w wyniku czego dyskryminowani Żydzi i chrześcijanie zmuszeni byli zamieszkać w oddzielnych dzielnicach, tzw. gettach wyznaniowych. Jednak atmosfera nietolerancji pojawiła się dopiero na pewnym etapie rozwoju miast muzułmańskich, za czasów panowania berberyjskiej dynastii Almorawidów (Dziubiński 1983). W miastach zakładano *mellah*⁴, getto żydowskie, a obie gminy wyznaniowe, muzułmańska i żydowska, były od siebie ściśle odseparowane murem. Warto jednak podkreślić, że ze względu na to, iż Żydzi odgrywali istotną rolę w rozwoju handlu i rzemiosła, getta żydowskie zawsze były usytuowane w sąsiedztwie kompleksu pałacowego (*meszwar*).

⁴ *mellah* – w języku arabskim oznacza sól, a słowo to nawiązuje do zwyczaju suszenia i solenia głów świętych buntowników, przed przybiciem ich u bram miasta, czym tradycyjnie trudnili się Żydzi.

Struktura funkcjonalno-przestrzenna miast muzułmańskich w Maroku – stan obecny

Historyczne miasta muzułmańskie przetrwały do początku XX w. w praktycznie niezmienionej postaci. Dopiero w dobie protektoratu francuskiego osiedlanie się Europejczyków wymagało rozbudowy istniejących miast. Dynamiczna transformacja związana była z dwoma równoległe przebiegającymi procesami:

1. przebudową medyny w zakresie przekształcenia jej struktury morfologiczno-przestrzennej,
2. rozwojem przestrzennym miast, co wiązało się z ekspansją w dotychczasowej strefie peryferyjnej.

Biorąc pod uwagę stopień zachowania struktury fizjonomicznej medyny i jej znaczenia w strukturze funkcjonalno-przestrzennej współczesnych miast marokańskich, omówione w pracy aglomeracje można podzielić na dwie kategorie: **miasta typu muzułmańskiego** oraz **miasta typu europejskiego** (tab. 1).

Konieczność przekształcenia medyn była podyktowana dostosowaniem istniejącej struktury urbanistycznej do nowych standardów mieszkaniowych oraz komunikacyjnych. Jednak faktyczną przyczyną degradacji tych historycznych centrów miast muzułmańskich były zaniedbania ze strony władz Protektoratu w zakresie racjonalnego rozwoju urbanistycznego. Dynamiczny rozwój funkcji mieszkaniowej w Rabacie i Casablance nieodwracalnie zniszczył dotychczasowy charakter miasta muzułmańskiego. Natomiast w dobrym stanie zachowały się medyny w Fezie i Marrakeszu⁵. Przetwanie tych dzielnic muzułmańskich było konsekwencją wprowadzonego nakazu tworzenia strefy buforowej między murami obronnymi miast muzułmańskich a powstającymi dzielnicami europejskimi. Izolacja medyny od dzielnicy europejskiej wiązała się z różnicami obyczajowymi i kulturowymi ich mieszkańców. Dopiero później dostrzeżono potrzebę zachowania medyn ze względu na ich walory estetyczne i historyczne oraz możliwość wykorzystania ich dla celów turystycznych. Zdarzały się jednak przypadki, kiedy nowe budownictwo europejskie było świadomie wkomponowywane w istniejący układ miast. Miało to miejsce m.in. w Rabacie, gdzie zbudowane przez Francuzów centrum było dawniej pastwiskiem między medyną a mezwarem. W tym poligenetycznym układzie przestrzennym mamy do czynienia ze zharmonizowanym współwystępowaniem dzielnic historycznych i nowoczesnych.

Na przedmieściach powstały zamieszkałe przez Europejczyków rozległe dzielnice mieszkaniowe *Villes Nouvelles*, które praktycznie funkcjonowały jako odrębne miasta. Również na peryferiach tworzyły się

Tabela 1. Porównanie cech miast

Table 1. The comparing of towns characteristics

Cechy miasta typu muzułmańskiego	Cechy miasta typu europejskiego
zachowany lub w niewielkim stopniu zmodyfikowany pierwotny układ morfologiczny medyny	zatracony pierwotny układ morfologiczny medyny
istotna rola medyny w strukturze funkcjonalno-przestrzennej współczesnego miasta	niewielkie znaczenie medyny w strukturze funkcjonalno-przestrzennej współczesnego miasta
przykłady miast: Fez, Marrakesz, Meknes i Rabat	przykłady miast: Casablanka i Tanger

Źródło: Opracowanie własne.

Source: Prepared by the author.

⁵ Średniowieczną część Marrakeszu od współczesnego miasta oddzielają almorawidzkie mury, natomiast wielkopowierzchniową medynę tworzą dwie dzielnice, dla których granice wyznacza plac Dżemaa el-Fna. Na północ od tego placu skupiają się suki, z których każdy specjalizuje się w innej branży. Na tyłach bazarów znajdują się dzielnice mieszkalne z meczetami i madrasami. Natomiast w południowej części medyny znajduje się kompleks pałaców królewskich z kaza i towarzyszący im *mellah*.

Fot. 7. Marrakesz, fragment medyny
Źródło: Google Earth
Phot. 7. Marrakech, a part of traditional medina
Source: Google Earth

Fot. 8. Marrakesz, fragment nowoczesnego miasta
Źródło: Google Earth
Phot. 8. Marrakech, a part of modern section
Source: Google Earth

Fot. 9. Fez, widok ogólny medyny
Źródło: Zbiory własne autorki.
Phot. 9. Fez, a general view of medina
Source: Taken by the author.

dzielnice nędzy *bidonvilles*, zamieszkałe przez migrantów nie mogących znaleźć pracy w miastach. Wdrażane w tej części miasta projekty urbanistyczne opierały się na prostokątnym i promienisto-koncentrycznym układzie dzielnic, placów, ulic i głównych arterii komunikacyjnych. Takie rozwiązanie pozwalało na oddzielenie od siebie funkcji mieszkaniowej, przemysłowej i komunikacyjnej, co było niemożliwe w tradycyjnym układzie medyny. Różnice w strukturze fizjonomicznej miasta pomiędzy częścią historyczną i współczesną prezentują zamieszczone poniżej fotografie 7 i 8, przedstawiające fragmenty miasta Marrakesz. Wąskie ulice i zwarta zabudowa mieszkaniowa na obszarze medyny (fot. 7) wyraźnie kontrastują z szerokimi ulicami i odmiennym układem arterii komunikacyjnych, jak również luźnym charakterem zabudowy domów jednorodzinnych w dzielnicy europejskiej (fot. 8).

Odrębnym zagadnieniem jest istnienie i funkcjonowanie medyn w przyszłości, a jako przykład może tu posłużyć ocena aktualnego stanu medyny fezkiej (fot. 9). Główne problemy, jakie pojawiają się w tej dzielnicy, wiążą się z niskim standardem życia mieszkańców, a w szczególności dotyczą:

- przeludnienia związanego ze stałym dopływem migrantów poszukujących pracy,
- niszczenia zabudowy z powodu parcelizacji domów ze względu na wzrastającą liczbę ludności oraz naruszania konstrukcji budynków na skutek hałasu i wibracji wywołanych pracą maszyn i urządzeń zakładów rzemieślniczych,
- niewydolności systemu infrastruktury przesyłowej, zwłaszcza niemodernizowanego osiemnastowiecznego systemu wodno-kanalizacyjnego,

Fot. 10. Fez, widok na farbiarnię

Źródło: Zbiory własne autorki.

Phot. 10. Fez, a view of a works dye

Source: Taken by the author.

- stosowania w zakładach rzemieślniczych tradycyjnych metod produkcji (fot. 10), będących źródłem degradacji środowiska przyrodniczego, zwłaszcza wody i powietrza.

Podsumowanie

Przez stulecia medyny były ważnymi centrami politycznymi i kulturowymi Maroka. Ranga tych ośrodków muzułmańskich utraciła znaczenie stosunkowo niedawno, bo z początkiem XX w. Niedostrzeżenie walorów architektonicznych oraz funkcjonalnych doprowadziło do ich systematycznej degradacji. Ponadto nowe rozwiązania urbanistyczne szybko zostały zaadaptowane przez Marokańczyków, wypierając tym samym tradycyjne budownictwo muzułmańskie. W związku z powyższym odnowa medyn jest konieczna, jednak przed podjęciem działań zmierzających do ich modernizacji należy uwzględnić ograniczenia demograficzne i gospodarcze, ponieważ niewłaściwie przeprowadzona rewitalizacja może przyczynić się do naruszenia bądź rozpadu struktury medyny.

Literatura

- Akbar J. 1989. Khatta and the territorial structure of early Muslim towns. *Muqarnas* 6, s. 22–32.
- Al-Hathloul S., Edadan N. 1995. Urban development in Sauda Arabia: challenges and opprotunities. Dar al Salam Rijad.
- Armstrong K. 2004. Krótka historia islamu. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Bianca S. 2000. Urban form in the Arab world: past and present. Thames and Hudson, London–New York.
- Bouchair A., Dupagne A. 2003. Building traditions of Mzab facing the challenges of re-shaping of its build form and society. *Building and Environment* 38, s. 1345–1364.
- Chaudhuri K.N. 2001. Gospodarka społeczeństw muzułmańskich. W: F. Robinson (red.), *Historia świata islamu*. Muza S.A. Warszawa, s. 124–163.
- Chorbachi W. 1989. In the tower of Babel: beyond symmetry in Islamic design. *Computers and Mathematics with Application* 17, 4–6, s. 751–789.
- Danecki J. 2003. *Kultura i sztuka islamu*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Dziewoński K. 1956. Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze. *Przeegl. Geogr.* 28, 4, s. 721–764.
- Dziubiński A. 1983. *Historia Maroka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Hakim B.S. 1982. Arab-Islamic urban structure. *Arabian Journal for Science and Engineering* 7 (2), s. 69–79.
- Hakim B.S. 1991. Urban design in traditional Islamic culture. Recycling its successes. *Cities* 8 (4), s. 274–277.
- Hakim B.S. 1994. The “Urf” and its role in diversifying the architecture of traditional Islamic cities. *Journal of Architectural and Planning Research* 11 (2), s. 108–127.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S. 2002. *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kelm T. 2000. *Architektura sakralna Sahary*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa, s. 140.
- Maik W. 1992. *Podstawy geografii miast*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 110.
- Mazel J. 1975. *Zagadki Maroka*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 186.
- Mortada H. 2003. *Traditional Islamic principles of build environment*. Routledge Curzon, London–New York.

- Musallam B. 2001. Struktura społeczeństwa muzułmańskiego. W: F. Robinson (red.), *Historia świata islamu*. Muza S.A., Warszawa, s. 164–207.
- Saleh M.A.E. 2001. The changing Image of Arriyadh City. The role of socio-cultural and religious tradition in image transformation. *Cities* 18, 5, s. 315–330.
- Saleh M.A.E. 2002. The transformation of residential neighborhood: the emergence of new urbanism in Saudi Arabian culture. *Building and Environment* 37, s. 515–529.
- Serageldin I., Shluger E., Martin-Brown J. 2001. Historic cities and sacred sites: cultural roots for urban futures. The World Bank, Washington DC.
- Vernoit S. 2001. Twórczość artystyczna w świecie muzułmańskim. W: F. Robinson (red.), *Historia świata islamu*. Muza S.A., Warszawa, s. 250–290.